

## AZ OSZTRÁK MISSZIÓ

*Az osztrák nemzettudat kérdéséhez az 1920–30-as években*

A keresztényszocialista párt – szemben a szociáldemokratákkal – kényesen ügyelt arra, hogy se hivatalos, se informális módon ne támogassa a Németországhoz való csatlakozás előkészítését. Tette ezt részben taktikai okokból, hiszen a versailles-i békeszerződés, valamint a genfi protokoll szigorúan megtiltotta a csatlakozás felvetését is.<sup>1</sup> A párton belül és körül lassan formálódó nem jelentéktelen csoport (Anton Wildgans, Guido Zernatto, Karl Ernst Winter, Leopold von Adrian stb.) véleménye szerint a Habsburg-ház egyfajta sajátos *osztrák képződményt* jelentett, és a Monarchia tradíciójának és „küldetésének” (a Duna menti népek békés egymás mellett élése) továbbvitelét kifejezetten a keresztényszocialista pártnak kell magára vállalnia. Ignaz Seipel kancellár, az első Osztrák Köztársaság egyik legmeghatározóbb politikusa – aki korábban IV. Károly gyóntatója volt – az Anschluß egészen haláláig nem tartotta „aktuálisnak”, ezzel egyfelől a bizonytalan jövőbe toltta annak megvalósulását, másfelől elfogadva a béke feltételeit, reálisnak tartotta Ausztria létezését, sőt bizonyos egyedi osztrák szerep megletére utalt: „Nekünk, osztrák-németeknek különleges feladatunk volt Közép-Európa, a kelet, a szlávok, a magyarok stb. vonatkozásában.

Teljesítettünk mindent, vagy sem? Ha nem, akkor egyszerűen »haza leszünk zárva« a »Birodalomba« és ott tartományként kerülünk, a többi tartomány mellett, orosz uralom alá, mivel az Úr nem tud velünk mit kezdeni... Nekünk mindig arra kell gondolnunk, hogy Ausztriának egy olyan országnak kell lennie, amely más államokkal szoros és baráti kapcsolatot ápol. A »vérkeveredés« bennünk éppen annyi, mint a szomszédainkban, mint Európa összes népében.”<sup>2</sup>

Seipel nevéhez fűződik az „ein Volk in zwei Staaten”<sup>3</sup> jelszava: mind kancellárként, mind a politika formálójaként harmonikus viszony kiépítésére törekedett a weimari Németországgal, de mindig került a szorosabb egység lehetőségének a felvetését. Meggyőződéséhez leginkább egy olyan nemzetek feletti királyság állt közel, amely egész Közép-Európában alternatívát nyújthatott a „vörös és a barna kór” ellenében egy stabil tekintély alatt. Megvizsgálva a korszak jelentősebb politikai áramlatait, nyilvánvalónak tűnik, hogy Ausztria önállóságának fenntartása, az osztrák nemzet létezésének elfogadása és ennek történelmi, kulturális stb. igazolása alapvetően a keresztényszocialista párt és tömegbázisa, valamint annak holdudvarához tartozó csoportok érvrendszerében jelenik meg.<sup>4</sup>

### „Osztrákság”, tradíciók és a Monarchia

Éppen az eltérő gondolkodású, szokású és vallású népek teremtették meg Ausztria belső területein (a Monarchia évszázadai alatt) azt a sajátos osztrák embertípust, mely „németiségét” megőrizve mégis egy teljesen új közép-európai nemzet megeremtésére hivatott.<sup>5</sup> Franz Grillpalzer, kora közgondolkodására legnagyobb hatással bíró dráma-

író, történész és publicista, is a Monarchia intézményeiben vélte a különös és egyedi osztrák nemzet gyökereit felfedezni. A nemzetekfelettség és univerzalizmus Grillpalzer szerint könnyen, de nem rövid idő alatt egyfajta sajátos nemzettudattá alakulhat.<sup>6</sup> Kifejezetten a „gyűjtőtégely” jelleg és az ezt irányító „szent” akarat szimbiózisából nőtt ki egy „tulajdonságokkal megáldott” egységes náció Európa közepén. Ez a nemzet, Grillpalzer nyomán, már tisztázta Poroszországhoz fűződő viszonyát (Poroszország gyakran egyet jelent Németországgal) a 19. század két nagy töréspontja, 1806 és a 1866 után: „*Deutschland ist weniger, als es meint, Österreich ist mehr, als es scheint*”. Ausztriának és Ausztria állampolgárainak a történelem során az Ostmark elnevezésből következően mindig a „német” érdekek és kultúra bizonyosfajta „érdekképviselését és érvényesítését kellett ellátnia”. „Az osztrák ember, a »kelet« démonaitól fenyegetve, ugyanakkor a »nyugat és dél« zsenialitásától megáldva, mindig tisztában volt küldetésével, de egyfajta alázatos féltékenység okán vajmi keveset beszélt küldetéséről.”<sup>7</sup> Ebből a különleges misszióból és a közép-európai népek ezen „nagy találkozásából” emelkedett ki egy önálló, magát fenntartani és életben tartani képes osztrák nemzet.

### A nemzetteremtés kísérlete fölülről „Európa szívében”: az osztrák mitológia

Minden kétséget kizáróan lényeges fordulatként értelmezhető Engelbert Dollfuß hatalomra kerülése. A Monarchia hadseregében dicsőségesen szolgáló, karrierjét látványosan építő Engelbert Dollfuß személyében egy olyan kancellár került Ausztria élére, aki fanatikusan hitt önmaga kiválasztottságában és saját küldetéstudatának lényegét a keresztény Nyugat-Európa szellemi és kulturális örökségének megőrzésében látta Ausztria vezetésével.

Bécsi diákévei során politikus nemzedékének tagjaihoz hasonlóan (Kurt Schuschnigg, Emerich Czermak, Arthur Seyß-Inquart, Anton Rintelen, Oswald Menghin, Othmar Spann stb.) közel került az 1918 végén megalakult, egyetemistákból és értelmiségiekből álló Német Közösség nevű titkos szervezethez, melynek célja a pángermán ideológia népszerűsítése és a marxizmus, szocializmus elleni harc volt. Ebből a kapcsolatból a harmincas évek elejére döntően szigorú és merev katolicizmusát, baloldal-ellenességét, megszállottságát és az újkonzervatív forradalom vonatkozásában a hatalom „akarását” (*Wille zur Macht*) őrizte meg. Gondolkodásmódja és meggyőződése – Dollfuß mint egyén, megegyezően kortársaival, sokkos állapotban fogadta a kisállamiság adottságait – kiegészült egy határozott poroszellenességgel (párosulva a protestantizmus kritikájával, különösképpen Hitler hatalomra jutásától kezdődően) és egy, az osztrák történelmi hagyományokra, illetve egyediségre hivatkozó újkonzervatív autoriter-hivatásrendi állameszmével.<sup>8</sup>

Az 1933–38 közötti időszakot részben felfoghatjuk mint kényszerintézkedések sorozatát, melyben megnőtt a jelentősége az osztrák nemzettudat gondolatának, és melyben önálló életet kezdett élni. A náci Németországban kiépülő etatista-totalitárius struktúra a döntő többségében keresztényszocialista érzelmű osztrák vezető politikai garnitúra számára nem látszott szalonképesnek. Szinte ösztönösen fordultak a viszonylag stabil létkeretet és biztonságot nyújtó, az állami iniciatívát és primátust elfogadó keresztény értékrenden nyugvó egyedien közép-európai „osztrák mitológia” irányába. Ezt a mitológiát markáns attribútumok díszítik és teszik teljessé.

Ezek közé tartozik a küldetés-misszió sokoldalúsága és belső jelentésrendszerének

összessége. Elsőként a németiséghez fűződő viszony tisztázandó. Ebből a gondolkodás-módból, a kor viszonyaihoz igazodva, még hiányzik vagy csak részlegesen van jelen a szecesszió<sup>9</sup> víziója, pusztán a németségen belüli különállás és sajátos egyedi jelleg kerül előtérbe. Vagyis elfogadva az osztrákok évezredes együttélését és ezerszálú kötődését a német világhoz, pont az évezredes egymás mellett élés hangsúlyozódik, és nem együttélésről esik szó. Vitathatatlan a német kultúrkörhöz kötődés, de hasonlóan látványos a kölcsönhatás Közép-Európa más népcsoportjaival. Az előbbiekből következik az osztrák ember egyedisége és utánozhatatlansága, azaz hogy része is, de mégis különálló, független és szabad a németiségtől. (A harmincas években mindezt a Német-Ausztria elnevezésnek német nyelvű Ausztriává szelődülése is plasztikusan szimbolizálja.) Az új szerepvállalás „életrevalóságát” a Németországtól eltérő feladatok, földrajzi fekvés és kiválasztottság adhatják meg, és egyben mindezek a függetlenség dinamikáját is biztosítják.

### A kultúra (osztrák) hallhatatlansága

Mindehhez szorosan kapcsolódik a kultúrateremtő és -közvetítő szerep-hivatás. A „teremtést” éppen a történelmi hagyományok érlelték: „Ausztria hitvallás és egyben elkötelezettség: keresztény, német, osztrák, hivatásrendi, autoriter...”<sup>10</sup> A korábban már jelzett Ostmark elnevezésből és keretből kilépve az „osztrákság” képviseli és képviselte legszignifikánsabban a befogadó és egyidejűleg átalakító, de közben újat alkotó európai tradíciót, melyben az eltérő kultúrák már említett békés egymás mellett és együttélése testesül meg. „Az egység elemei és erői, a sokféleség elemei és a sokféleség erői.”<sup>11</sup> (Ennek a hivatásnak a segélykiáltás-szerű hangsúlyozásával kívánták az 1936–38 közötti időszakban Schuschnigg, Miklas, Adam, Zernatto, Winter és mások a nemzetközi közvéleményben Ausztria esetleges megmentőit „megtalálni”, hivatkozva arra, hogy az európai örökség védelmezője megjelenítőjeként Ausztriának igenis helye volt és lesz a nap alatt.)

A közvetítés<sup>12</sup> gyakorlatilag Európa nyugati és keleti részét kötötte, köti, kötné egymáshoz, biztosítva a „szellem” szabad áramlását a két régió között. Ténylegesen ezen a ponton válik érthetővé a Monarchia hagyatéka, illetve ezt szimbolizálja a megszerzett tudás, az eltérő, szemben álló „szellemek” „megtermékenyítése”, harmonizálása, megbékítése. Az előzőek törvényszerű folytatását adja az ország fekvéséből is adódó közép-európai atmoszféra utánozhatatlanságába vetett hit.

A Monarchia örökségének újabb tartozéka a közép-európaiság. Ennek elkerülhetetlen kimondásával és az ebből adódó feladatok teljesítésével, illetve a hivatás „működésével” az osztrák történelem organikus fejlődése biztosítottnak látszott: „Az összeomlás összetörte a politikai struktúrákat, mégis Ausztria az európai szellem őrzője maradt.”<sup>13</sup> (Mindez a közép-európaiságnak sokak által megénekelt életérzését is magában hordozta, valamint a Bécs-Prága-Budapest „belső hármas” együttműködésének újjáélesztését is.)

### A hit illúziókkal és illúziók nélkül

A kiválasztottság érzését, valamint a küldetésre való alkalmasságot tovább erősítette a katolicizmus mindenkorai súlya Ausztria történetében és mindennapjaiban. „Ausztriában a keresztény mint szó mögött a mindennapi használatban egy egészen egyedi jelen-

tés húzódik. Keresztény a népnyelvben annyit tesz: rendes, tisztességes. Még pontosabban kifejezve: a »kereszténytelen« azt jelenti, tisztességtelen, de istentelen is.”<sup>14</sup> A rendszer „erejét” és másságát önmagában ez is bizonyíthatta a poroszok<sup>15</sup> által vezetett Németországgal szemben, másrészt utal a hovatartozás és a gyökerek kérdésére, vagyis hogy Ausztria Európa „jobbik”, keresztény-katolikus felének része, és nem azonosul a náci rendszerrel.<sup>16</sup>

A hithez való kötődés és ragaszkodás egyben a hamis értékrendekkel, gyakorlatokkal és életmódokkal szembeni védettséget is biztosíthatta. Itt alapvetően a fogyasztói tömegtársadalmak, demokráciák hamis értékválasztásáról van szó: látszatdemokrácia, a dekadencia elburjánzása, a szabadság–egyenlőség–testvériség illúziója, a tekintélytisztetlet „halála”, a tradíciók súlytalansága, a hagyományos intézményrendszerek, közösségek megkérdőjelezése, a lélektelen lét – mindezek oka és megjelenésük forrása a strukturáltság, a hierarchia és az „egészséges” rend hiánya. A „Nyugat alkonya” elkerülhetetlenné teszi a bejáratott és működő közösségek védelmét, az egyház aktivizálódását. Ausztria ilyen vonatkozásban nem más, mint a „keresztény gondolat állami megtestesülése”.<sup>17</sup> Az egyház szándékolt feladatvállalása lényegileg a hitben látszólag homogén osztrák társadalom megbékítését és egymás iránti szolidaritás és „alázat” markánsabbá tételét célozta a nagy távlati idea irányában: a hit erejével a nemzet politikai egészségének létrehozását.

### Világpolgárság–egyetemesség mint nemzeti sajátosság?

Az univerzalizmus és nemzetekfelettség eszménye véleményük szerint a küldetés legmeghatározóbb eleme, hiszen az „österreichische Mission” képviselőinek elképzeléseiben a nemzetekfelettség és egyetemesség „különös házassága” eredményezte a szerves fejlődés hatására a sajátos osztrák nemzettudat kialakulását, azaz a nemzettudat ténylegesen egy nemzetek feletti sokszínű egyetemesség szimbiózisa és példája: Ausztria nem más, mint a Duna-medence, Közép-Európa, Nyugat- és Kelet-Európa népeinek évszázados együttéléséből táplálkozó és megszülető független ország. A benne élők pedig ennek a kultúrának, hagyománynak, egymásrautaltságnak az összességét testesítik meg az osztrák nemzet formájában. Tehát mindig is létezett osztrák nemzet, egy nagyobb politikai egység részeként. A Monarchia felbomlásának tudathasadásos pillanatában a „lenni vagy nem lenni?” kérdésfeltevés után vált önálló, független nemzetté, és nyerte el megkévsé a nemzetállami kereteket. Az előzőekből következően az önállóság „zászlóvivői” nyomán az osztrák történelem érlelte egységes, büszke nációvá az „oszt-rákságot”, de egyben felruházta és felvértezte a múlt tiszteletének fegyverzetével a nemzetek közötti ellentétek elsimításának és feloldásának érdekében.<sup>18</sup> „Ausztria – Európa szívében – minden konfliktustól a leginkább érintve minden más országnál nagyobb érzékenységgel rendelkezik a világbéke problémája iránt.”<sup>19</sup> „Európa Ausztria nélkül halott lenne.”<sup>20</sup>

### A rendszer maga

A vertikális államszervezkedés elkerülhetetlensége éppúgy alapköve az „österreichische Mission” ideájának. A felépítésében részt vevők szerint politikai vészhelyzet eredményezte a hivatásrendi állam kiépítésének igényét és akaratát. Schuschnigg sze-

rint a rendszerváltás és az új alkotmány (1934) kiadása politikai vészhelyzet okán vált elkerülhetlenné. Az autoriter tendenciák erősítésével egy sokkal nagyobb katasztrófa elhárítása volt a cél, azaz az állam (Ausztria) összeomlásának, a függetlenség elvesztésének és az idegen hatalom beavatkozásának megakadályozása, illetve az életképesség igazolása. A fentiek alapján érdemes az akkori osztrák kormányzatot megítélni – véli Schuschnigg.<sup>21</sup>

Ebből következett a rendszer hibrid volta, melyben a helyi, tartományi autonómiák keveredtek az autoriter végrehajtó hatalom túlsúlyát biztosító panelekkel, valamint a „különleges” hivatásrendi érdekképviselőt „szabadságával”. Schuschnigg a második világháború után a hivatásrendi alkotmány kiadásában, illetve az új társadalom felépítésének szükségyszerűségében látta a függetlenség és az önálló állami lét igazolásának a garanciáját.<sup>22</sup> Tehát az új struktúrában benne rejtett Ausztria „sajátos” válaszáda a világgazdasági válság kihívásaira és az önálló állami lét jogosultságának alátámasztására. Nem pusztán „a” rendszer felépítésének esélyeiről volt szó, hanem az ország függetlenségének megőrzéséről.

Súlyos és feloldhatatlan problémát jelentett a berendezkedés korlátozott rugalmassága. Nem volt képes pártállásra való tekintet nélkül befogadni egyfelől a náci Németország ellenfeleit (szociáldemokratákat), másrészt kormánypozíciót és hatalmat adni az Ausztria megmentésén fáradozó erőknél, noha ezek a csoportok (legitimisták, mérsékelt keresztényszocialisták, kommunisták és úgy általában a konzervatív csoportok) közel kerültek a hatalom sáncaihoz. Valójában ennek a harmonizáló, egységesítő, mozgósító és felxibilis erőternek a gyakori hiánya döntően befolyásolta az 1938 elején született válaszokat.

A Vaterländische Front mozgalma különösképpen 1936 elejétől egyre határozottabban vállalkozott a fent említett problematika feloldására. Viszonylagos toleranciával és tűrőképességgel fogadta a rendszer legális, szalonképes ellenzékét és biztosította a megszólalás lehetőségét. Erre a célra alakult a Neues Leben nevű kezdeményezés, mely mindamelltt az osztrák küldetés gondolatának terjesztését és népszerűsítését is magára vállalta.

\*

Végezetül felvethető a kérdés: miért éppen ez a rendszer „látott hozzá” az önállóság igazolásához? A válaszok között első helyen szerepelhet a nemzetiszocializmus hatalomra jutása Németországban és az ebből következő agresszivitás, fenyegetés és vádaskodás Ausztria irányában. A beavatkozás veszélye, az állandó provokációk és a hegemón ambíciók szinte természetes módon kényszerítették az „osztrák konzervatív forradalom” politikusait és az őket támogató társadalmi csoportokat, szervezeteket az elhatárolódásra mindentől, ami Németországban történik, a különbségek rögzítésére (Ausztria nem ugyanaz), valamint Ausztria létjogosultságának igénylésére.

A keresztényszocialista párt, mely a húszas években még csak „átmenetileg” független Ausztriáról szólt (elegánsan és kényszerűen elkerülve az Anschluß-dilemmát), a harmincas évek elejétől, a „a rendszerváltás pillanatától” és azt követően Ausztria hosszú távú életképességével, fennmaradásával számolt. A fenyegetettség mellett a magárahagyottság, elszigetelődés és a kétségbeesett szövetségépítés sikertelensége is hozzájárult az önálló létezés kényszerű elfogadásához, szellemi (hon)védelméhez és politikai programmá éréséhez.

A kényszerpályák „ölelésében” 1933–38 között megszülető és magára találó nemzet- és küldetésudat (misszió) – megálmodói és képviselői egy részének rendszer-specifikus kötődése, politikai „szalonképtelensége”, az auriter szisztéma elfogadása és az abban való közreműködése miatt – nehezen válhatott mintává az 1945 után létrejövő demokratikus Ausztria politikai intézményrendszere és közgondolkodása számára.<sup>23</sup>

## Jegyzetek

- 1 A Saint Germain-i békeszerződéssel kapcsolatos keresztényszocialista állásfoglalást tükrözik Ignaz Seipel gondolatai: „... ha a békeszerződések által létrehozott Ausztria nemcsak egy pillanatra, hanem mindörökké életképtelennek bizonyulna, az azt jelentené, hogy Európa térképének közepén egy lyuk keletkezne...” Idézi: *Manfred Jochum*: Die Este Republik in Dokumenten und Bildern. Wien, 1983. 48–49.
- 2 Idézi: *Raimund Poukar*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 12–13. Lásd még: *Friedrich Rennhofer*: Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Eine biographische Dokumentation. Wien, 1978.
- 3 „... számunkra a nemzet, függetlenül az állami hovatartozástól, a nagy kultúrközösség; nekünk, németeknek ez magasabb rendű, mint az állam. Mi nem hisszük, hogy az állam a nemzet számára az egyetlen létezési mód, persze sok német előtt lebeg a nyugat-európai állambfogalom.” A beszédet idézi: *Raimund Poukar*: Dr. Ignaz Seipel: Nationalismus Nationalsozialismus. Wien, 1935. 11–12.
- 4 *Friedrich Heer*: Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981. 386.
- 5 *Claudio Magris*: A Habsburg-mitosz. Budapest, 1988. 13.
- 6 Grillpalzer mellett az osztrák irodalmi élet több meghatározó képviselője is, például Hugo von Hofmannsthal, Stefan Zweig, Joseph Roth is megfogalmazta kötődését Ausztriához. *Ludwig Reiter*: Benkenntnis zu Österreich. Wien, 1946.
- 7 Reichpost, 1932. 39. évf. 318. sz. 1.
- 8 *Gordon Brook-Shepherds*: Engelbert Dollfuß. Wien, 1961.
- 9 Szó szerint értendő ezalatt a kivonulás a „német nemzetestből”, az életképesség elfogadása és vállalása Németország nélkül.
- 10 Ö. S. A. d. R. N. P. A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 2. Hilfsmaterialien, 2. 7. 1935.
- 11 Der katholische Staatsgedanke. Bericht über die katholisch-soziale Tagung der Zentralstelle des Volksbundes der Katholiken Österreichs am 29. und 30. April 1934 in Wien. Wien, 1934. 67.
- 12 Dollfuß számtalanszor beszélt előadásában a közvetítés fontosságáról: „Amikor én Ausztria kormányának vezetőjeként (...) a Duna és az Alpok Ausztriában található szépségéről, a fényes történelemről, a világhírű zenéről, a művészetekről és a páratlanul gyönyörű Bécsről beszélek, akkor mindezzel Ausztria közép-európai feladatait-küldetését, népek közötti közvetítő szerepét kívánom szolgálni.” A beszédet idézi: *Edmund Weber*: Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Zeil. Wien, 1935. 68–69.
- 13 Schuschnigg spricht. Das politische Gedankengut eines Österreicherers. Wien, 1935. 24.
- 14 *Guido Zernatto*: Die Wahrheit über Österreich. New York, 1938. 81.
- 15 A küldetés képviselőinek felfogásában a poroszok és Poroszország egyet jelentett valamifajta diktatórikus, apparátus ízű politikai modellel: „A poroszság egyenes folytatása a nemzetiszocializmus, a »történelmi tény« ezzel szemben nem más, minthogy Berlin előtt volt Ausztria, és a »történelem azt tanítja«: a poroszok cserbenhagyták Ausztriát és a keresztény Nyugat-Európát... Aki rosszul ismeri a »német történelmet«, velünk, osztrákokkal kapcsolatban téves következtetésre juthat... Senki sem veheti magának a bátorságot, hogy lekicsinyelje-lealacsonyítsa a múltunkat.” *Siegmond Guggenberg*: (Hakenkreuzsymbol) In diesen Zeichen! Was der Katholik vom Nationalsozialismus wissen muß. Wien, 1932. 10.
- 16 *Heinrich Bußhoff* német történész az „osztrák misszió”-ban a náci Németországgal szembeni passzív rezisztencia életre keltését és az önállóság definícióját látja. Das Dollfuß-Regime in Österreich in geistgeschichtlichen Perspektive unter besonderer Berücksichtigung der „Schönerer Zukunft” und „Reichpost”. (Beiträge zur politischen Wissenschaft. Band 6.) 298.
- 17 Ö. S. A. d. R. N. P. A. Sammlungen/Nachlässe, Gruppe 09. V. F. Karton 38. 11. 3. 1937.

- 18 A jelszavak, a lózungok az önazonosság erősítését célozták a dicső múlt felelevenítésével. Dollfuß jó néhányszor tudatosította: „Egy évezreden át Ausztria földjén dőlt el az európai történelem, hatszáz éven át Bécsben uralkodott a német császár, és innen kiindulva irányították a világ történéseit. Az osztrákok ezért is büszkéek hazájukra és osztrákságukra. De éppen ezért Ausztriának joga, hogy akaratát, saját jövőjét szabadon kiteljesítse.” So sprach der Kanzler. Dollfuß Vermächtnis. Hrsg. von Anton Tautscher. Wien, 1935. 64.
- 19 Dollfuß an Österreich. Eines Mannes Wort und Zeil. Hrsg. von Edmund Weber. Wien, 1935. 63.
- 20 *Wilhelm Miklas*: Der Bundespräsident spricht. Von Österreichs Wesensart und Sendung. Wien, 1934. 16.
- 21 *Kurt Schuschnigg*: Österreich, eine historische Schau. Salzburg, 1946. 62–63. Ezeket a gondolatokat Schuschnigg 1939 augusztus–szeptemberében vetette papírra, vagyis közvetlenül az osztrák tragédia eseménysora után.
- 22 *Kurt Schuschnigg*: Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee. Wien, 1969.
- 23 Ludwig Reichold szerint a Dollfuß–Schuschnigg-rezsim, miközben hitet tett az „osztrák ember” létezése mellett, fokozatosan jutott el az osztrákság mint egyedi népcsoport elfogadásáig. Ezek alapján – véli Reichold – a rendszer (1933–38), a folytonosságot fenntartva, az 1918 előtti államtudat, majd az 1918 utáni Anschluß-remények szerves folytatásaként „mekezdte” a mai nemzettudat előkészítését és „kidolgozását”. In: *Ludwig Reichold*: Kampf um Österreich. Eine Dokumentation. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen Anschluß 1933–1944. Wien, 1984. 87–88.